

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУКОВО-ОСВІТНІХ ЦЕНТРІВ У ХАРКОВІ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Проаналізовано основні етапи становлення вищої економічної освіти у місті Харкові у сучасній українській історіографії: досліджено процес формування наукових досягнень вчених Харківського імператорського університету, Харківського комерційного училища Імператора Олександра III, Вищих комерційних курсів Харківського купецького товариства, Харківського інституту народного господарства, Харківського інженерно-економічного інституту, Харківського національного економічного університету у науковій історичній, економічній, публіцистичній та науково-популярній вітчизняній літературі. Доведено, що періодджерелом економічної освіти та науки на території Слобожанщини слід вважати Харківський університет, де економіку почали викладали як окрему дисципліну з 1805 року. Досліджено еволюцію становлення спеціального професійного економічного навчального закладу – Харківського комерційного училища ім. Імператора Олександра III, згодом названого Вищими комерційними курсами Харківського купецького товариства, які у 1916 році від царського уряду отримали високий статус Комерційного інституту. Виявлено у науковій літературі децю протирічливі твердження про належність Нобелівського лауреата Саймона Кузнеця та видатного радянського реформатора, вченого-економіста Овсія Григоровича Лібермана до Харківського університету.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, Харківський університет, вчені-економісти.

Н. А. Свинаренко,
Харьковский национальный экономический университет,
г. Харьков, Украина

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНОВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУЧНО- ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ В ХАРЬКОВЕ: СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Проанализированы основные этапы становления высшего экономического образования в городе Харькове в современной украинской историографии: исследован процесс формирования научных достижений ученых Харьковского императорского университета, Харьковского коммерческого училища Императора Александра III, Высших коммерческих курсов Харьковского купеческого общества, Харьковского института народного хозяйства, Харьковского инженерно-экономического института, Харьковского национального экономического университета в научной исторической, экономической, публицистической и научно-популярной отечественной литературе. Доказано, что первоисточником экономического образования и науки на территории Слобожанщины следует считать Харьковский университет, где экономику начали преподавать как отдельную дисциплину с 1805 года. Исследовано эволюцию становления специального профессионального экономического учебного заведения – Харьковского коммерческого училища им. Императора Александра III, со временем названного Высшими коммерческими курсами Харьковского купеческого общества, которые в 1916 году от царского правительства получили высокий статус Коммерческого института. Определено, что достаточно детально описываются научные достижения этого вуза в монографиях, изданных современными учеными Харьковского национального экономического университета. Обнаружено в научной литературе несколько противоречивые утверждения о принадлежности Нобелевского лауреата Саймона Кузнеца и известного советского реформатора, ученого-экономиста Евсея Григорьевича Либермана к Харьковскому университету.

Ключевые слова: современная украинская историография, Харьковский университет, ученые-экономисты, современная украинская историография.

Natalia Svinarenko,
Kharkiv National Economiсal University,
Kharkiv, Ukraine

THE COMMON CHARACTERISTIC OF FORMATION OF ECONOMICAL SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL CENTERS IN KHARKIV: THE MODERN HISTORIOGRAPHY

The aim of the present article is to analyze the formation of Economical scientific centers and economical educational ones of Kharkiv, which have been working since 1805. The article also examines the features of researching this process by modern Ukrainian literature. The basic stages of formation of the high economical education in Kharkiv: the process of working out scientific achievements by those scholars, who worked in the Kharkiv Imperial University, the Emperor Alexander III Kharkiv Commercial School, the Highest Commercial Courses of Kharkiv Merchant Fellowship, the Kharkiv Institute of People's Education, the Kharkiv Engineer and Economical Institute, the Kharkiv National Economical University (in non-fiction historical literature, economical, publicist and popular science native literatures) has been analyzed. Evidently, a lot of scientific and journalistic works base on photo-documents, memoirs, materials of the Central State Science Technical Archive of Ukraine, the Central State Archive of Social Unions of Ukraine, the Central State Archive of the Highest Bodies of State and Governance, the State Archive of Security Service of Ukraine, the State Archives (of Kharkiv Oblast, the Imperial Russian Technical Fellowship, Kharkiv Merchant Fellowship, the Council of People's Commissars, the People's Commissariat of Heavy Industry). The Kharkiv University is considered to be the original source of economical education and science within the Sloboda Ukraine's territory, where the Economics has been taught as the definite subject since 1805. The professional evolution of formation of the Emperor Alexander III Kharkiv Commercial School (later on, "the Highest Commercial Courses of Kharkiv Merchant Fellowship" – since 1916 it had the status of Commercial Institute) has been studied. The following has been shown: the information, even sporadic one, about history and achievements of the Kharkiv Institute of People's Economy (the well-known modern Kharkiv National Economical University) is practically absent in the modern historical literature. The following has been defined: the scientific successes of those famous researchers, who shared scientific achievements of the above mentioned High School in the sphere of Economics, Mathematic, Technology, are enough described in the monographs edited by modern scientists of the Kharkiv National Economical University. Several contradicting affirmations about the links between the Noble laureate on Economics Simon Kuznets and the Kharkiv University has been found in the literature. Hence, this problem needs to be analyzed in more details and commented.

Key words: modern Ukrainian historiography, Kharkiv University, scientists-economists, modern Ukrainian historiography.

Останнім часом у публіцистичній, а іноді і у науковій літературі з'явилася маса інформаційних джерел суперечливого характеру, де йде мова про вагомі здобутки вчених-економістів Харківського університету, який з 1805 року здобував славу центру найновітніших ідей, класичних знань, славних традицій та вільнодумства, які від викладачів охоче переймали та до цього часу здобувають студенти та молоді вчені ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Згодом економічна наука у Харкові стала розвиватися і в інших навчальних закладах, історія яких досить фрагментарно висвітлена у сучасній науковій та публіцистичній історико-економічній літературі.

Аналізуючи сучасну вітчизняну історіографію, слід відзначити, що не має комплексного дослідження з цієї теми. Власне

історіографічних праць з даної проблеми у вітчизняній історіографії також не існує.

Натомість ця тема часто привертала увагу дослідників історії, економічної історії, краєзнавців. Проте вони висвітлювали тему лише у межах вивчення біографії деяких відомих науковців, ректорів або ювілею певного навчального закладу [1-17]. Найґрунтовнішим виданням, яке дає нам певні відомості про становлення економіки як науки у Харківському університеті, на яке спираються навіть наші сучасники є монографія Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула «Краткий очерк истории университета за первые сто лет его существования».

Нами здійснено аналіз становлення в Харкові з 1805 р. та до наших днів центрів економічної науки та освіти та особливості

його висвітлення у сучасній українській історіографії.

Про Харківський університет, як навчальний заклад, де викладалися основи економічних знань йде мова у працях істориків [18-21] та економістів [20-22]. Важливі висновки щодо діяльності учених-економістів XIX століття Харківського університету (перших викладачів економічних дисциплін – Й. Ланга та Л. фон Якоба, пізніше – Т. Степанова, П. Сокальського, І. Срезневського, М. Олексієнка, К. Гаттенбергера, М. Коссовського, І. Миклашевського, П. Мигуліна, В. Левитського) мають місце у монографії нашого співвітчизника – професора Темплського університету (Філадельфія, США) І.-С. Коропецького [22, с. 24-36].

У 1995 р. з'явилася друком праця відомого дослідника економічної історії Е. Л. Лортикяна, де висвітлювалися найяскравіші сторінки життя, діяльності та наукові погляди українських учених-економістів першої третини XX ст. – відомих викладачів Харківського університету (Й. Ланга, Л. Г. Якоб, М. М. Олексієнко, П. П. Мигуліна, В. Ф. Левитського, Л. М. Яснопольського, О. М. Анциферова, М. М. Соболева, П. І. Фоміна) та Харківського комерційного інституту (В. Ф. Тимофеева, В. М. Гордона, Н. І. Палієнка, В. І. Савви, П. І. Фоміна, Д. М. Синцова та ін.) досліджувалася історія розвитку економічної науки та економічної освіти на Україні. Автор роботи намагався показати внесок вітчизняних економістів у світову економічну науку [23]. У монографії автором використовувалися публікації іменитих економістів, наукові праці наукових та господарських закладів, фрагменти з офіційної документації вишів, де навчалися та працювали вчені-економісти, а також численні архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади України.

Певні відомості про становлення економічної науки у Харківському університеті надаються і в монографії Л. П. Горкіної [24]. У своєму дослідженні вона досить докладно характеризує наукову та викладацьку діяльність О. Анциферова, Є. Слуцького, О. Русова, П. Фоміна, В. Левицького. Певну увагу авторка приділяє і соціальним поглядам деяких викладачів. Щодо В. Левицького, то авторка зазначає, що саме він вперше в

Україні почав читати курс економічної історії – еволюцію господарської діяльності від первісної доби до сучасності [24, с. 139].

У інших підручниках теж деякі дослідники приділили увагу науковим поглядам передового харківського університетського викладача М. Левицького. В одній із історичних наукових праць, автори вказують, що у пошуках соціального ідеалу М. Левитський обстоював та популяризував ідеї кооперації, поєднуючи при цьому український національний рух з кооперативами зростала [18, с. 151].

Сучасний історик О. В. Воронянський у науковій роботі, даючи характеристику науковій діяльності Харківського університету наприкінці XIX століття теж наголошує, що одним із передових викладачів цього навчального закладу був М. Левицький, котрий пропагував різні форми виробничої та споживчої кооперації, зрозуміло та переконливо доносив ці ідеї тодішнім студентам [19, с. 263]. Про Харківський комерційний інститут як навчальний заклад, де викладалися основи економічних знань, йде мова у працях істориків [25, с. 221; 26, с. 137; 27, с. 270; 28, с. 319] та економістів [29, с. 263]. Конкретної інформації про цей навчальний заклад замало. Натомість, у багатьох як наукових, так і публіцистичних працях, автори спираються на фотодокументи та мемуари.

У конспекті лекцій для студентів і викладачів донецький історик В. К. Губарев згадує про відкриття у Харкові наприкінці XIX ст. середнього навчального закладу – комерційних курсів, які своїми випускниками забезпечували тогочасні підприємства, кількість яких тоді невпинно зростала [30].

Економічні науки – політична економія, фінансове право та статистика викладалися наприкінці XIX століття у Харківському комерційному інституті, констатують економісти Л. П. Горкіна та М. Г. Чумаченко [31, с. 8].

Про неповторний архітектурний вигляд на початку XX століття Харківського Комерційного інституту йде мова у науково-публіцистичних працях відомого архітектора А. Ю. Лейбфрейда та ін. [32-33].

Про ХНЕУ як навчальний заклад, де викладалися основи економічних знань, йде мова у працях сучасних економістів [34-36]

та істориків [37 та ін.]. У колективній монографії, виданій до 75-річниці з дня створення вузу, розглянуто історію Харківського національного економічного університету на всіх етапах його історії (1930-2005) [34]. Висвітлено питання розвитку навчальної, виховної та науково-дослідної роботи, становлення наукових шкіл, діяльності провідних викладачів та вчених. Особливий інтерес нашого дослідження становлять проаналізовані авторами документи Центрального державного науково-технічного архіву України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління, Державного архіву Служби безпеки України, Державного архіву Харківської області. Позитивним аспектом даного дослідження є той факт, що автори вивчили не опубліковані раніше матеріали та документальні дані Імператорського Російського технічного товариства, Харківського купецького товариства, Ради народних комісарів, Ради народного господарства, Вищої ради народного господарства, Народного комісаріату важкої промисловості. Додатково автори наукового видання наводять важливі інформаційні дані про біографічні довідки іменитих науковців, які в різний час працювали у ХНЕУ; монографії та навчальні посібники, видані професорами та провідними доцентами ХНЕУ з 1995 до 2004 року; викладачі – лауреати Золотого знаку ХНЕУ; дисертації, захищені у спеціалізованих радах університету з 1999 до 2004 років.

До позитивних аспектів дослідження варто додати наявність значної бази фотоматеріалів, стовпчастих та кругових діаграм, які характеризували бюджети комерційного училища Імператора Олександра III, Вищих комерційних курсів купецького товариства, інституту народного господарства у відповідний період їх існування. Автори видання зазначають, що біографічні довідки були створені переважно на основі архівних даних та оригінальних матеріалів, але не вичерпуються вказаною літературою. Це дозволило уточнити та суттєво доповнити дані щодо фактів біографії та наукової діяльності низки провідних вчених початку ХХ століття – О. Г. Лібермана, П. Г. Рубіна, Я. Б. Діманштейна, М. І. Палієнка, Є. О. Кустоляна,

В. П. Акуленка, доповнити біографії М. В. фон-Дітмара, М. Соболева [34, с. 227].

Наукове видання харківських учених-економістів, що побачило світ у 2010 р., теж містить наукові біографії викладачів ХНЕУ – докторів наук, фундаторів наукових шкіл, провідних учених, наукова та освітня діяльність яких є визначальною для розвитку вищого навчального закладу [35, с. 2]. Як зазначає у передмові видання ректор ХНЕУ академік В. С. Пономаренко, метою даного наукового видання є інформування широкої громадськості про науковців одного із провідних вишів нашої країни, та результати їх досліджень, які стали скарбом вітчизняної та світової науки [35, с. 11]. Основою біографічних статей була інформація про трудовий шлях науковців, актуальну проблематику досліджень, наукові погляди й визнання їх здобутків державною владою та науковою і освітньою спільнотою. Намагаючись надати більш повне уявлення про власну дослідницьку програму вчених, укладачі намагалися включити у статті відомості про теми та роки захисту науковцями кандидатських і докторських дисертацій; навчальні курси, які вони ведуть; галузі наукових інтересів та етапи розвитку дослідницьких інтересів; участь у значних дослідницьких проектах, опубліковані праці (монографії, найважливіші наукові статті, навчальні посібники) [35, с. 15].

У історичній передмові автори акцентують увагу на наявності протягом 1930 до 1980-х років у Харківському інженерно-економічному інституті таких наукових шкіл: економіки машинобудівної промисловості О. Г. Лібермана та С. У. Олійника; економіки гірничої промисловості К. Д. Науменка та В. Б. Сивого; металургійної промисловості К. А. Штеця; економіки коксохімічної промисловості П. Ю. Секта; організації виробництва і соціології праці І. П. Алдохіна; економічних проблем якості Р. М. Колегаєва; технології хімічного виробництва П. І. Введенського; технології металургійного виробництва О. А. Александрова; технології машинобудування В. В. Кононенка; математичних методів в економічному дослідженні й економічної кібернетики С. Н. Воловельської; економічного аналізу С. А. Куліша [35, с. 13-14]. Також автори коротко характеризують існуючі зараз у Харківському національному економічному

університеті сім наукових шкіл, представлених провідними вченими: докторами економічних наук, професорами В. М. Гриньової, М. С. Дороніної, Ю. Б. Іванова, М. О. Кизима, Т. С. Клебанової, П. А. Орлова, В. С. Пономаренка [35, с. 14]. Фахові аспекти цих економічних шкіл коротко описані сучасними вченими-економістами В. Кизимом та О. Тищенком [36, с. 13-14].

Сучасний харківський історик В. Бердута у одній із своїх статей надзвичайно позитивно оцінює діяльність економічного університету [37]. Зокрема, він зазначає, що незалежно від політичних змін, які як раніше, так і в наш час змушують педагогів вищої школи щоденно шукати нові знання, навчальні підходи, прийоми, у період становлення та зміцнення української державності, Харківський національний економічний університет був раніше та залишається в наші дні гігантською кузницею престижних, освічених, успішних за будь-яких історичних умов, економічних кадрів – висококваліфікованих спеціалістів як економічного, так і технічного, організаційно-управлінського профілю, суттєво збагативши вітчизняну українську науку фундаментальними дослідженнями у пріоритетних економічних напрямках, зробив свій внесок у розвиток вітчизняної економіки [37, с. 3].

Другий напрям досліджень: вивчення біографій видатних людей, які своїми науковими здобутками прославили економічну науку та освіту Харкова далеко за його межі. Сучасні науковці проаналізували найвагоміші наукові та методичні праці відомих вчених-економістів, рецензії до виданих ними монографій та підручників, дисертацій, вивчали фотодокументи та архівні джерела та створили довідково-енциклопедичні видання [1-2].

Дослідженням життя та діяльності одного із опікунів та меценатів комерційного училища М. фон Дітмара займався сучасний історик Д. М. Чорний [3]. Автор характеризує фон Дітмара як фахівця у сфері рахівництва і статистики, методиста з проблеми постановки викладання рахівництва в середніх і вищих навчальних закладах, аналізує виданий ним вперше у Росії підручник «Основи рахівництва» [3, с. 27].

Стаття сучасного науковця В. Константинова, опублікована в 1996 р., присвячена

вивченню біографії В. Ф. Тимофєєва – відомого вченого, директора Вищих комерційних курсів Харківського купецького товариства, де той викладав курс загальної хімії, видатного представника харківської наукової школи фізичної хімії, завідувача кафедри неорганічної хімії університету, активного організатора Товариства грамотності, першої читальні, публічної бібліотеки, Фізико-хімічного товариства, викладача курсу фізичної хімії на Вищих жіночих курсах товариства працюючих жінок [4].

Про П. Рубіна йде мова в одній із статей В. С. Савчука [5, с. 13].

У нашому дослідженні варто згадати і ім'я одного з студентів, який на початку ХХ століття, набував основи економічних знань у Харкові, а через деякий час став почесним членом Асоціації з економічної історії Королівського статистичного товариства Англії, згодом – членом Економетричного товариства, Міжнародного статистичного інституту, Американського філософського товариства, Королівської Шведської академії, член-кореспондентом Британської академії, Нобелівським лауреатом з економіки у 1971 році С. А. Кузнеця, якого світова громадськість знає як Кузнеця Саймон Сміт. Прославив він місто Харків тим, що у цьому місті навчався та закінчив 2-ге реальне училище з 1915 до 1917 рр., а у період з 1918 до 1919 рр. навчався на «відмінно» у Харківському комерційному інституті [6, с. 46]. Варто зазначити, що деякі наукові видання С. Кузнеця називають вихованцем Харківського університету, який своїми науковими відкриттями уславив університет та отримав Нобелівську премію [7, с. 226]. Звичайно, це є факт фальсифікації та потребує певних уточнень.

У сучасній економічній історії України є сторінки, які свого часу мали значний резонанс у науковій та публіцистичній літературі. Яскравим прикладом цього можна назвати наукову діяльність видатного радянського економіста О. Г. Лібермана, який довгий час працював у Харкові, згодом здобув світової слави. Суттєвіший внесок у історіографічну розробку обраної теми зробив харківський історик Д. Ю. Михайличенко. Проаналізувавши попередні роботи, можна зробити висновок про відсутність комплексного істо-

ричного дослідження наукової діяльності О. Г. Лібермана, де всі аспекти дослідження були б розглянуті у єдиному територіальному і хронологічному контексті. Спеціальних історіографічних праць з даної теми не існує. Саме це значною мірою і обумовило вибір теми та основних дослідницьких аспектів нашої статті.

Стаття економістів В. М. Селіванова і А. Е. Богатир «Видатні імена. Ліберман О. Г.» містить найпозитивніші оцінки плідної діяльності видатного харківського професора економіки [8]. Автори роботи у загальних рисах називають основні етапи біографії О. Г. Лібермана, значну увагу приділяють його роботі з аспірантами, відносинам з колегами [8, с. 129].

Особливе місце у нашому дослідженні займає стаття Д. Ю. Михайличенка [9-11]. У статті автор описує основні віхи його біографії, представивши їх хронологічною таблицею з коментарями. Д. Ю. Михайличенко так характеризує колекцію особистих матеріалів, переданих до колекції Харківського історичного музею (76 предметів основного та науково-допоміжного фондів) онукою легендарного науковця О. М. Дольберг: у колекції представлені деякі з видань основних робіт професора О. Г. Лібермана, в тому числі і закордонні, його брошури, статті у вітчизняних та іноземних виданнях; рукописи, чернетки, друковані доповіді, принципи щодо розробки економічної реформи 1960-х років [9, с. 70]. У науковому доробку Д. Ю. Михайличенка є також стаття [10], позитивним аспектом якої є уточнення багатьох маловідомих фактів біографії радянського економіста. Зокрема, Д. Ю. Михайличенко можна назвати одним із найкращих знавців його біографії. Тільки у наукових працях [9-11] цього історика економіки міститься детальна хронологічна інформація про кар'єрне зростання та становлення О. Г. Лібермана як науковця та управлінця. Зокрема, Д. Ю. Михайличенко вніс певні корективи у вивчення біографії [9, с. 72]. Далі у статті автор докладно описує наукову діяльність О. Лібермана як професора ХІЕІ, пізніше – як професора кафедри статистики Харківського університету.

Найвищою оцінкою наукової та викладацької діяльності О. Г. Лібермана є перелік

найвагоміших заслуг, детально перерахованих А. С. Абловим у статті «Енциклопедії історії України» [12, с. 196]. На відміну від інших дослідників автор статті досить детально описує не стільки хід і особливості косигінської реформи, одним із головних теоретиків якої вважають О. Г. Лібермана, про що досить детально йдеться у виданнях радянського періоду, стільки про його прогресивні дослідження у напрямку автоматизації та механізації виробництва, про період життя, коли радянський науковець зазнав репресій та гонінь з боку влади.

До публіцистичних праць, присвячених вивченню наукової діяльності О. Г. Лібермана слід віднести роботи Т. Хорунжої [13], Н. Шубенко [14], В. Карнацевич [15]. Вони невеликі за обсягом, містять фрагментарні відомості про життя та наукову, викладацьку діяльність видатного радянського економіста. Їх спільною рисою є те, що описують вони виключно той період життя, коли Овсій Григорович жив у Харкові.

Про найвагоміші наукові здобутки та заслуги перед Харківщиною ректора ХНЕУ академіка В. С. Пономаренка повідомляється у довідковому виданні, яке з'явилося друком у 2002 р. [16].

Біографія та видатні наукові здобутки сучасного професора ХНЕУ, завідувача кафедри менеджменту В. М. Гриньової високо оцінені урядом нашої держави та висвітлені у науково-інформаційному виданні «Науковці України. Еліта держави» [17].

Таким чином, історіографічні джерела свідчать, що початковим джерелом економічної освіти на Слобожанщині слід вважати Харківський університет, де економіку викладали з 1805 р. Про появу іншого спеціального економічного навчального закладу – Харківського комерційного училища ім. Імператора Олександра III, згодом названих Вищими комерційними курсами Харківського купецького товариства, які у 1916 р. отримали назву Комерційного інституту теж містяться відомості у значній кількості історичних наукових праць. А про Харківський інститут народного господарства, згодом названий Харківським інженерно-економічним інститутом, який до наших днів уже відомий в сучасній Україні як Харківський національний економічний університет у сучасній історичній науковій літературі відомостей немає,

натомість – видані монографії вчених-економістів досить детально описують наукові досягнення цього вузу.

Виявлено у науковій літературі дещо протирічливі твердження про належність С. Кузнеця та О. Г. Лібермана до Харківського університету. Дана тема потребує подальшого дослідження у таких напрямках: історичні

оцінки діяльності Харківського комерційного інституту; соціальних поглядів вказаних у статті видатних дослідників економіки; численної наукової спадщини харківських вчених-економістів-емігрантів після 1917-1920 рр. за кордоном; викладання економічної історії харківськими науковцями з 1805 р. і до наших днів та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета. – Т. 1. Ректоры (1805-1919, 1933-1995) / Сост. : В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинская, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев. – Х. : Фолио, 1995. – 238 с.
2. Служение Отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805-2000) / Под ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой. – Х. : Золотые страницы, 2004. – 689 с.
3. Чорний Д. М. Досвід культурного підприємництва: Микола Федорович фон-Дітмар / Харків початку ХХ ст.: історія міста, долі людей. – Х. : Фолио, 1995. – 287 с.
4. Константинов В. Володимир Федорович Тимофеев / В. Константинов // Київський політехнік. – 1996. – № 11 (2350). – С. 40-42.
5. Савчук В. С. Павел Германович Рубин: штрихи к портрету / В. С. Савчук // Філософія, культура, життя. – 1998. – Вип. 1. – С. 7-13.
6. Московкин В. М. Неизвестный Саймон Кузнец: Учеба в Харькове / В. М. Московкин // Universitates. – 2010. – № 1. – С. 46-64.
7. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна // Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття. – Кн. 2. – К. : Навчальна книга, 2003. – С. 225-226.
8. Селіванов В. М. Е. Г. Либерман / В. М. Селіванов, А. Е. Богатир // Економічна наука в Харківському університеті. – Х. : Фолио, 2005. – С. 124-130.
9. Михайличенко Д. Ю. Особисті матеріали О. Г. Лібермана у фондах ХІМ // Дев'яти Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність» 11.04.2003. – Х., 2004. – С. 70-72.
10. Михайличенко Д. Ю. Создание коллектива ученых-экономистов под рук. Е. Г. Либермана и его деятельность в 1947-1959 гг. // Историчні записки. Збірник наук. праць. – Луганськ, 2006. – Вип. 10. – С. 105-111.
11. Михайличенко Д. Ю. Всеукраинский институт труда и становление харьковской школы научного менеджмента (1921-1930) // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 60 (№5) – С. 100-106.
12. Аблов А. С. Ліберман // Енциклопедія історії України. Т. 6. – К. : Наукова думка, 2009. – С. 196-197.
13. Хорунжая Т. О судьбе Либермана и науки вообще // Панорама. – 1997. – № 44. – С. 14.
14. Шубенко Н. Е. Г. Либерман // 100 знаменитых харьковчан. – Х., 2005. – С. 172-174.
15. Карнацевич В. Либерман Е. // 100 знаменитых харьковчан. – Х., 2005. – С. 248-252.
16. Харківська область. 1932-2002 / Вост.-Украинский биографический институт; ред. В. Федосова. – Х. : ВУБИ, 2002. – 270 с.
17. Гриньова В. М. Науковці України. Еліта держави. Науково-інформаційне видання // Київ: Логос України, 2012. – 297 с. (168-169).
18. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гаран, О. І. Гурій; Під ред. В. А. Смоля. – К. : Альтернативи, 1997. – 416 с.
19. Воронянський О. В. Історія України. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Х. : Парус, 2005. – 544 с.
20. Кадеєв В. И. Харьковский университет в 1919-1920 годах / В. И. Кадеєв, С. А. Наумов // Universitates. – 2003. – № 1. – С. 40-48.
21. Павлова Т. Г. Харьковская профессорская эмиграция 20-30-х гг. ХХ в. / Т. Г. Павлова // Universitates. – 2010. – № 1. – С. 30-51.
22. Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
23. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети ХХ ст.: очерки истории экономической науки и экономического образования. – Х. : «Харьков», 1995. – 192 с.
24. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: остання третина ХІХ – перша третина ХХ століття. – К. : Наукова думка, 1994. – 243 с.
25. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка, кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 4-те. – Львів : Світ, 2003. – 520 с.
26. Мирончук В. Д. Історія України. Навч. пос. – 2-ге вид. випр. / В. Д. Мирончук, Г. С. Ігошкін. – К. : МАУП, 2002. – 324 с.

27. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірн. док. та матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. Т. Терес. – Київ-Чернівці : Книги – XXI, 2008. – С. 735-749.
28. Білоцерківський В. Я. Історія України. Посібник для студентів. – Х., 1999. – С. 450-455.
29. Александров Ю. Становление профессионального торгового образования в России / Ю. Александров // Родина. – 2003. – № 5-6. – С. 78.
30. Губарев В. К. История Украины. Конспект лекций. – Донецк : БАО, 2007. – 384 с.
31. Горкіна Л. П. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива / Л. П. Горкіна, М. Г. Чумаченко. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – 142с.
32. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 1998. – 335 с.
33. Шкодовский Ю. М. Харьков вчера, сегодня, завтра / Ю. М. Шкодовский, И. Н. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 2004. – 206 с.
34. Нариси з історії Харківського національного економічного університету: Монографія / Під заг. ред. В. Д. Пономаренка. – Х. : ІНЖЕК, 2005. – 328 с.
35. Харківський національний економічний університет: Досвід перетворень, 2000-2010 роки: Монографія / Під заг. ред. В. С. Пономаренка. – Х. : ІНЖЕК, 2010. – 424 с.
36. Кизим М. О. Наукові школи ХНЕУ / М. Кизим, О. Тищенко. – Х. : ІНЖЕК, 2009. – 74 с.
37. Бердута В. Харьковский государственный экономический университет – дух опыта и практики / В. Бердута // Голос Украины. – 2000. – № 230. – С. 3.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Stępień Stanisław*, dr; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Свинаренко Н. О., 2013

Дата надходження статті до редколегії 11.02.2013